

Branko Marušič

Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti skozi čas*

Ob raznolikosti in nedoslednosti, ki vlada danes pri poimenovanju in opredeljevanju posameznih predelov Republike Slovenije in ozemelj, kjer v sosednjih državah žive Slovenci, si dovolimo poimenovati kot zahodno slovensko ozemlje¹ – ne da bi hoteli ta pojem uvajati v rabo in tudi, da ne bi burili preobčutljivosti nekaterih prizadetih² – vsa tista območja, ki leže zahodno od nekdanje rapalske meje in kjer kompaktno žive Slovenci.³ (Pri tem pa se izognemo razmejevanju in določitvam, ki jih postavlja pojem narodnostna meja.) Zelo pogosto ali pa na sploh se ozemlje zahodno od rapalske meje že poltretje stoletje (spčetka le v nemški in italijanski obliki) vse do danes imenuje predvsem kot Primorska (Primorsko) oziroma Primorje in kasneje tudi Slovensko primorje.⁴ Toda v isti sapi se vprašamo: So tisti predeli

* Referat na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«, Maribor, 10. – 12. oktobra 2002.

¹ Opredelitev zahodni slovenski prostor služi posebni rabi. V zborniku *Slovensko Primorje in Istra* (Beograd 1953, 33) je Milko Matičetov v prikazu etnografije Slovenskega primorja zapisal: »Zahodno slovensko ozemlje je izrazito prehodno ozemlje, odprto proti vzhodu, zahodu in severu.« Tako je opozoril tudi na neustreznost rabe besede Primorska (primorski) pri obravnavi narodopisnih problemov. Jezikoslovci (dialektologi) poznajo »zahodna slovenska narečja«, ki obsegajo narečja primorske in zahodnega dela rovtarske narečne skupine, ne pa govorov zahodnega območja koroških slovenskih narečij.

² a. Morebitna uporaba poimenovanja Zahodna Slovenija je v času, odkar obstoji samostojna slovenska država, manj ustrezna. Morda je bil zato naslov predavanja (Zahodna Slovenija. Regionalizacija skozi čas) na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev (Maribor, 10. 10. 2002) premalo premišljen. Med narodnoosvobodilnim bojem je na Primorskem sicer deloval (18. 9. – 22. 10. 1943) Operativni štab Glavnega štaba NOV in POS za zapadno Slovenijo (ne gre ga zamenjati z Operativnim štabom za zapadno Primorsko – 1944), a je bil vendar drugačen čas.

b. Velik del današnjih prebivalcev na ozemlju Goriško-Gradiščanske v ozemeljskem obsegu, ki je bil do razpada Avstro-Ogrske, nikakor ne uporablja za svojo istovetenje imena Goričan (Goričanka), marveč druge, ozemeljsko širše zasnovane oblike kot Primorec (Primorka), ali pa bolj zožano kot Tolminec, Bric, Kraševac, Cerkljan, Bovčan. Pojem Goričan (Goričanka) velja v dnevni rabi pravzaprav le za prebivalca občine Nova Gorica, niti ne za prebivalca občine, ki nosi v svojem sestavljenem imenu tudi besedo Gorica (Šempeter pri Gorici). Toda Tržačani ostajajo še vedno prebivalci Trsta in okolice, podobno tudi Istrani. Na drugi strani pa se poimenovanje Primorska (Primorec, Primorka, primorski, primorska) zelo pogosto zožuje v pogovorni rabi le na obalni pas slovenske države.

³ Valter Bohinec je leta 1952 napisal: »Sedaj štejemo k Slovenskemu Primorju vse tisto, slovensko ozemlje, ki je po rapalski pogodbi leta 1920 pripadlo Italiji, živelo potem ločeno od ostale Slovenije in bilo po priključitvi leta 1947 združeno z L. R. Slovenijo. Pri tem je bilo odtrgano od njega mesto Trst in njegova slovenska okolica« (Slovensko Primorje v luči turizma. Ljubljana 1952, 13).

⁴ Obliki Primorje in Primorska sta starejši in se pojavljata kot slovenski prevod nemškega Küstenland in italijanskega Litorale. V letih 1851–1852 je v Trstu izhajal uradni list, tudi v slovensščini, za »Primorsko deželo«, njegovi nasledniki so bili namenjeni za »Primorje« (1853–1859) oziroma za »avstrijsko-ilirsko Primorje« (1860–1862, 1863–1918). V slovenskem tisku se pred letom 1848, na primer v *Novicah* (5. 2. 1845, str. 22) omenja »primorska dežela« ali »Primorska« (13. 8. 1845, str. 129–130), poleg bolj uporabljanih oblik Goriška, Trst (Terst) in Istra (Istria). Po prvi svetovni vojni se je rabilo, tako kot pred vojno, poleg imena Primorska (Primorsko) tudi ime Primorje (primorski, Primorci): »... Primorje izhodišče vse naše politike, zato se z rešitvijo primorske manjšine ...« (Za zmago pravice! Ljubljana 1923, 19). Zelo pogosto pa tudi Julijska krajina (Slovenci v/z Julijske krajine). Oblika Slovensko Primorje (primorje) se je uporabljala kasneje, da so se lahko v Julijski krajini pod Italijo narodnostno opredelili njeni sestavni deli. Razširila se je zlasti v času narodnoosvobodilnega boja. Na tem mestu je to sestavljeno zemljepisno ime zapisano v obliki, ki jo predpisuje slovenski pravopis. Prav v taki obliki (Slovensko primorje) je bilo zapisano v *Novicah* (4. 2. 1863, str. 34–35).

Koroške (Kanalska dolina), ki sodijo danes v Italijo in v videmsko pokrajino, tudi Primorska. Sta Beneška Slovenija in Rezija tudi sestavini tega ozemlja?⁵

Povsem na mestu je odločitev slovenskih zgodovinarjev, da se vključujejo na tem zborovanju v razprave o slovenskih regionalnih problemih današnjih dni. Po tistem, kar je bilo mogoče o tem izvedeti v javnosti, so o regionalizacijskih problemih doslej razpravljali in se izjasnjevali predvsem zemljepisci. Za geografe je regija ozemlje, »ki ga družijo podobne in enake naravne in družbene značilnosti ... Geografsko regijo sestavljajo posamezne večje ali manjše pokrajine z značilnostmi glede na prevladujoče naravne ali družbene pojave na sosednjih ozemljih, lahko pa so tudi posledica njihovega medsebojnega prepletanja.«⁶ Taka opredelitev pa ne ustreza zgodovinarju, ki pri svojem regionalnem oziroma krajevno zgodovinskem raziskovanju preteklosti izhaja iz zgodovinskih upravno političnih razdelitev in opredelitev, torej iz družbenih značilnosti. Pri upravnih ozemljih pa so se naravne in družbene razmejitve bodisi ujemale ali pa so se, kar je bilo zelo pogosto, med seboj razlikovale. Vendar je domnevana odsotnost zgodovinarjev pri regionalizacijskih načrtovanjih današnjih dni, nezaslužena. Če je geografska regionalizacija, eden od temeljev regionalnega planiranja in sestavni del regionalne politike, ta pa je vezana predvsem na slovenski državni prostor, so zgodovinarjeve regije pogosto izven tega obsega in se širijo na ozemlja, na katerih so živeli in še žive Slovenci. Posebnost geografskega pojmovanja regij je na primeru slovenske obale pokazal tudi Ivan Gams.⁷ Od zgodovinarjevih naziranj se razlikujejo tudi etnologove določitve ozemelj zaradi njih narodopisnih posebnosti in lastnosti.⁸ Podobno tudi določitve, ki jih uporabljajo umetnostni zgodovinarji ali jezikoslovci (dialektologi). Geografi so svoja določanja regij in njih poimenovanja pogostokrat prilagajali upravno političnim spremembam, na primer pojem Koprsko primorje, nastal je potem, ko je prišlo to ozemlje skoraj dokončno k Jugoslaviji.⁹

To razpravljanje je namenjeno tistim predelom slovenskega ozemlja, ki zaradi svoje lege niso nikdar bili izključeni iz najstarejših poznanih upravno teritorialnih razdelitev ozemlja, kjer so in še žive Slovenci. Zato ta razprava ne posega v najstarejša obdobja, kajti sicer bi zaobjela pravzaprav pregled celotne in celostne zgodovine nekega predela slovenske zemlje. Njen začetek je postavljen v sredino 18. stoletja, ko se zaradi modernizacije države uveljavlja nova upravna porazdelitev in s tem ustvarjanje novih upravnih enot.¹⁰ Ob združevanju teritorijev (glavarstev) v Goriško-Gradiško (Gradiščansko) pa je pomembno ustvarjanje nove upravne celote – Avstrijsko Primorje. K novi podobi pa prispevajo tudi zunanjepolitični dogodki

⁵ Ta problem je imel gotovo v mislih Milko Matičetov, ko je objavil študijo *O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev* (*Slovenski etnograf*, 1/1948, 9–56) in ko je v zborniku *Slovensko Primorje in Istra* (Beograd 1953, 39) pisal o »etnografiji in folklori zahodnih Slovencev.« Tako se je izognil opredelitvi primorski Slovenci in obenem pokazal na razlikovanje med izhodišči zgodovinarjeve in etnologove (etnografove) regionalizacije. V navedenem zborniku (stran 1) pa je Josip Roglič zapisal, da sodi k Slovenskemu primorju tudi Beneška Slovenija. Še pred tem je uvodno besedilo v zborniku *Oko Trsta* (Beograd 1945, 12) določilo, da Julijsko krajino sestavljata Slovensko primorje in Istra. Stališče slovenske narodnoosvobodilne politike, da je Beneška Slovenija del Primorske, je bila v času druge svetovne vojne razumljivo, zlasti v povezavi z zahtevami, da se bodoča državna meja med Italijo in Jugoslavijo postavi po narodnostnih principih. Joža Vilfan je tako zapisal: »... očuvati vse Slovensko Primorje z vsemi sestavnimi deli, torej s Trstom in Slovensko Benečijo ...« (*Partizanski dnevnik* 15. 9. 1944, štev. 245).

⁶ Igor Vrišer v *Enciklopediji Slovenije* (10, 1996, str. 145–146).

⁷ Analiza imen za obalno regijo. V: *Annales* 1/1991, 7–12.

⁸ Glej opombo I in 5!

⁹ Anton Melik, *Slovensko Primorje*. Ljubljana 1960, pass. Jurij Titi je avtor knjige *Toponimi Koprškega primorja in njegovega zaledja*. Koper 2000.

¹⁰ Za prikaz temeljev upravnega položaja je služilo trojezično delo iz leta 1988 *Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinski-bibliografski vodnik*.

kot je bil leta 1797 propad Beneške republike in je bil tako slovenski zahod prvič združen, a le za borih sedem desetletij, v eni državni skupnosti.¹¹ Na primeru zahodnih predelov Slovenije je pravzaprav sredina 18. stoletja izhodišče za razprave v katere lahko tudi zgodovinar doprinese kako ustrezno iver k odločitvam o upravnih porazdelitvah naših dni na ozemlju Republike Slovenije.¹²

Zahodno slovensko ozemlje je bilo v znatni meri mejno območje, ki je bilo v srednjem veku razdeljeno med več dinastičnih ozemelj in kasneje na več dežel in dve (ali celo tri) državni tvorbi. Ta razdelitev z državno mejo je v veljavi še danes. Sredi 18. stoletja, v času ko ta opozorila na regionalne probleme Slovenije na zahodu začenjajo, je bilo obravnavano ozemlje razdeljeno na habsburško monarhijo in Beneško republiko. Državi sta postali mejni leta 1500, pravzaprav od mira v Wormsu (1521) in še bolj določeno od leta 1543, ko se je znova začrtala, sicer skoraj vse do razpada beneške države, nemima državna meja. Mejna črta med državama se je pravzaprav uredila šele sredi 18. stoletja, le nekaj desetletij pred koncem Beneške republike.¹³

Na beneški strani meje so Slovenci živeli strnjeno na treh območjih, in sicer na istrskem polotoku v zaledju mest Koper, Izola in Piran, nato v predalpskem in alpskem pasu, med reko Idrijo na vzhodu ter rekami Bela, Tilment (Tagliamento) in Ter na zahodu, med Julijskimi Alpami in predeli Furlanske ravnine ter nazadnje, vendar ne v velikem številu, so Slovenci živeli na zahodnem Krasu in ob levem bregu reke Soče v okolici Tržiča (Monfalcone). V beneški Istri (L'Istria Veneta) se kaka regionalnost ni nakazovala, upravna oblast je bila porazdeljena med mesti in območji (terre).¹⁴ Pazinska knežija oziroma Istrska grofija je bila upravna enota avstrijske Istre. Istrski Slovenci v beneški državi niso nikdar dosegli take individualnosti kot oni ob reki Nadiži in Teru ter v Reziji. Benečani so sicer priznavali in poznali jezikovno posebnost slovenskih sodržavljanov, toda pri tem je beneška država izrabila v večji meri mejaštvo Slovencev ob Nadiži. Benečan Marino Sanudo je že proti koncu 15. stoletja (1483) pisal o Schiavoniji, o ozemlju, ki pričenja pri Čedadu.¹⁵ To ime je nato pri Italijanih dobilo nove oblike kot Schiavonia Veneta oziroma Veneta Schiavonia,¹⁶ Slavia Veneta, Slavia Italiana ali Benecia, pri Slovencih pa kot in predvsem Beneška Slovenija.¹⁷ Ohranjeno je še danes in ozemlje beneških Slovencev, ki je bilo vselej porazdeljeno le na občine, ohranja do danes svojo podobo in je pravzaprav najbolj zgodovinsko in zemljepisno začrtan predel slovenskega zahoda. Pri tem pa je potrebno poudariti, da se k Beneški Sloveniji zelo pogosto prišteva tudi Rezija. Sicer je večji del beneških Slovencev sodil pod čedajski proveditorat, sestavni del beneške upravne enote Patria del Friuli.¹⁸

Na avstrijski strani beneško-avstrijske državne meje je bila Goriška grofija, nekdanje osrednje ozemlje Goriških grofov, mesto Trst in habsburška Istra. Obmejna lega je narekovala avstrijski državi, da je v gornjem Posočju – zemljepisno opredeljenem – postavila bovško

¹¹ Vasilij Melik, *Beneški Slovenci (1797–1866)*. V: *Zahodno sosedstvo, Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*. Ljubljana 1996, 97–104.

¹² Branko Marušič, *Od kdaj ime »Primorska«*. *Primorska srečanja* 1993, št. 140, str. 7–8.

¹³ Giorgio Valussi, *Il confine nordorientale d'Italia*. Trieste 1972, pass.

¹⁴ Leon Marin, *Upravna in teritorialna razdelitev Slovenske Istre v zadnjih sto letih*. V: *Annales* 1/1991, 135–148; 2/1992, 159–174.

¹⁵ Miroslav Premrou, *Mominenta Sclavenica*. Lioubliana 1919, 46.

¹⁶ Tako se omenja v mednarodnih razmejitvenih sporazumih (Avstrija – Beneška republika) leta 1756 (Vittorio Adami, *Storia documentata dei confini del Regno d'Italia*. 4, Roma 1931, 405).

¹⁷ V prvih omembah v slovenskem tisku se beneški Slovenci omenjajo kot Slovenci iz videmske nadškofije, benečanski Slovani in Slovenci v Italiji (Branko Marušič, *Primorski čas pretekli*. Koper 1985, 47).

¹⁸ Guerrino Girolamo Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano*. 2. Udine 1987, 292–293.

glavarstvo, ki je bilo vse do srede 18. stoletja (1751) podrejeno osrednji avstrijski vladi in je šele od tedaj dalje bilo vključeno v goriško grofijo.¹⁹ Samostojno glavarstvo je bila tudi Tolminska, ki se je goriški grofiji pridružila sredi 17. stoletja skupaj z glavarstvom Oglej. Bovško glavarstvo je svojo samostojnost izgubilo leta 1751 in bilo priključeno Goriški grofiji. Tri leta nato pa je bila grofiji priključena še Gradiška (Gradiščanska) grofija.²⁰ S tem se je ustvarilo ozemlje, ki je bilo heterogeno po svojih naravnih, jezikovnih in narodnostnih ter socialno-ekonomskih značilnostih in je nosilo ime Goriško-Gradiška grofija. Sredi 18. stoletja (1751) se je ustanovila tudi goriška nadškofija, njene meje se niso nikdar povsem pokrivale z upravimi. Gorica je postala cerkveno in versko središče zlasti potem ko je postala sedež metropolitije.

Goriški del grofije je bil pretežno slovenski z izjemo narodnostno mešane Gorice, Gradiška grofija pa je bila v večji meri romanska. Vse do leta 1918 je bila Goriška ali Goriška grofija ena izmed avstrijskih dednih dežel. Kot povedano dežela ni imela pravih naravnih meja in to je bilo najbolj očitno v Vipavski dolini, ki jo je deželna meja razpolovila na dve polovici, nenaravna pa je bila meja tudi v furlanski ravnini. Razlika med pripadnostjo Vipavske doline Goriški in Kranjski je bila jasno izražena in se na svoj način kaže še danes. Razdelitev Vipavske doline je posledica fevdalnih delitev ali pa še celo kasno antičnih.²¹ V goriški deželi je bil posebnost tudi gornji Kras, ki je cerkveno sodil k Trstu, s tem mestom se je Kras, deloma tudi spodnji, tudi močno gospodarsko povezoval. Velik del spodnjega Krasa (Devinsko gospodstvo) pa je do leta 1825 spadal h Kranjski in nato prešel k Goriški, tako so bile izbrisane meje, ki jih je ustvarila fevdalna zemljiškoposestna porazdelitev.

V tem ozemeljskem sklopu, ki je ob koncu 19. stoletja obsegal skoraj 3000 km², so se ustvarjali manjši upravni sklopi kot je bila Tolminska (s Cerkljansko vred), Kras s središčem v Sežani ter ožji okoliš Gorice in njene neposredne okolice. Tolminska je položaj ustvarila zaradi naravnih danosti in zgodovinskega razvoja. Kakor so bili slovenski prebivalci dežele Goriške imenovani Goričani ali goriški Slovenci, tako se je tudi izoblikovalo ime Tolminec, za prebivalce gorenjega Posočja. Na Goriškem pa so živeli in še živijo tudi Kraševci, Vipavci, Brici in Gorjani. Opredeljevanje pa se je lahko omeji tudi na še manjša ozemlja in tako smo imeli in še vedno tudi imamo Bovčane, Brkince, Cerkljane in druge. Pripadnost goriški deželi je med Slovenci zlasti okrepila uvedba deželne samouprave in rast mesta Gorice ne le v središče dežele, marveč tudi v gospodarski, izobraževalni in kulturni center za Slovence. V Gorici je od leta 1818 tudi delovalo centralno bogoslovno semenišče, edini visokošolski zavod v Avstrijskem primorju vse do nastanka tržaške univerze leta 1924.

¹⁹ Jaromir Beran, Doneski k zgodovini prava na Goriškem. Zbornik znanstvenih razprav, Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta 18/1959, 5–50.

²⁰ Helfried Valentinitš, Die Grafschaft Gradiška unter der Herrschaft der Fürsten Eggenberg 1647–1717. V: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 87/1996, 87–103. Ime grofije se je pojavljalo in se še pojavlja v obliki Gradiščanska in Gradiška. O Gradiščanski je na primer pisal Simon Rutar (*Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Ljubljana 1892–1893), v uradnih dokumentih pa je bilo zapisano ime Gradiška (avstrijski cesar je bil pokneženi grof goriški in gradiški, v februarjem patentu –1861 je bila navedena poknežena grofija Goriška in Gradiška), Ernest Klazar je izdal leta 1891 *Primočni zakonik za pokneženo grofijo Goriško in Gradiško*.

²¹ V 6. ali 7. stoletju naj bi bila gornja Vipavska dolina del bizantinske Istre, spodnja pa del langobardske države (Drago Svoljšak-Timotej Knific, Vipavska dolina. Zgodnjesrednjeveška najdišča. Ljubljana–Nova Gorica 1976, 81). Upravno razmejitev Vipavske doline nakazuje tudi darovnica Otona III. z dne 28. aprila 1001 (Peter Štih, »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. Nova Gorica 1999, pass.) in sicer sredi Vipavske doline pri kraju Vrtovin, ki je lahko, sodeč po omembi (Ortaona) potok Vrtovinšček ali pa naselje, raztezalo bi se morda na vzpetini Sv. Pavla nad Vrtovinom. Kasneje, v 16. stoletju, se je vipavska dolina razdelila med Goriško in Kranjsko. Delitev je opravil leta 1527 kasnejši cesar Ferdinand I. Meja je bila na reki Hubelj.

Modernizacija habsburške monarhije v 18. stoletju je prinesla več upravnih sprememb in na slovenskem zahodu ni le zastavila obseg goriške grofije oziroma Goriško-Gradiške, ustvarila je tudi nov upravni pojem Avstrijsko primorje ali Avstrijsko-Ilirsko primorje (*Litorale Austriaco*, *Österreichische Küstenland*; *Litorale Austro-illirico*, *Österreichisch-illyrisches Küstenland*).

Čas, ko se je prvič pojavilo v zgodovinskih virih ime Primorje za označevanje kake od avstrijskih ali pa skupnosti dežel ob Jadranskem morju, ni poznan. Toda ime in zaris ozemlja, ki naj bi ga upravna enota obsegala, ni zrasel ob morju marveč je delo osrednjih državnih organov, ki so v korist napredovanja države svojo pozornost usmerjali na morje in pri tem je Trstu pripadala odločilna vloga. Ustvarili so nenaravno skupnost z imenom, ki se je uradno prvič pojavilo leta 1731 v imenu komerčne intendance za Avstrijsko, pravzaprav za Notranjeavstrijsko Primorje. Ta intendantca je obsegala najprej glavarstva Trst, Reka in Bakar. Iz tega urada, ki je spočetka skrbel za pospeševanje trgovine, je nastal leta 1776 tržaški gubernij. Pot do tega je bila zapletena ne le zato, ker so se menjale kompetence intendance in ozemlje na katerem je delovala (v drugi polovici 18. stoletja so postopoma odpadla glavarstva v hrvatskem Primorju) marveč tudi zaradi prenosa oblasti iz Gradca na Dunaj v okviru reform državne uprave v času cesarice Marije Terezije.

Ob nastanku tržaškega gubernija, ki je obsegal Trst z ozemljem in Goriško-Gradiško, pa je bila Istra še vedno razdeljena z državno mejo. Tako se je Avstrijsko primorje, kot območje, ki je obsegalo Goriško-Gradiško, Trst z ozemljem in celotno Istro, dokončno uveljavilo šele v času, ki je sledil padcu Napoleona in koncu Ilirskih provinc in ko so bile leta 1825 tudi urejene razmere z izločitvijo Reke. Za to območje, obsegalo je Trst, ter goriško in istrsko (pazinsko) okrožje, so uporabljali ime Avstrijsko primorje ali Avstrijsko-ilirsko primorje, gubernij v Trstu pa so imenovali tudi kot primorski gubernij. Enota je delovala do razpada Avstro-Ogrske (1918). Prebivalci Avstrijskega primorja pa so se imenovali ne le Primorci, marveč tudi Goričani, Tržačani in Istrani. Tako je bila uravnana tudi pridevniška raba navedenih pojmov.

Ustvarjeno je bilo administrativno območje, ki ga je povezovala le vlada, kasneje namestništvo, v Trstu. Bila je povsem umetna tvorba ali kakor je avstrijska zgodovinarica Eva Faber zapisala, je Avstrijsko primorje zrastle v glavah merkantilistično navdahnjenih avstrijskih ministrov in visokih uradnikov.²² Slovenski geograf Anton Melik pa je sodil, da je ime, ki je poudarilo obmorsko lego ozemlja, prišlo iz vzhodnega ali severovzhodnega zaledja: »Človek prihajajoč od vzhoda in severovzhoda, je to pokrajino in njene posamezne dele ob morju vedno znova imenoval po njem, zakaj lega ob morju, to je za sosede na celinski strani, je njeno najimenitnejše geografsko svojstvo.«²³ Prav zato ni Avstrijsko primorje nikoli postala neka pokrajina, ki bi jo povezovala trdne vezi, ne le zaradi gospodarstva in družbenega razvoja, marveč tudi zaradi jezikovne in narodnostne različnosti, ki se je najbolj manifestirala ob porajanju in razvijanju slovenskega in italijanskega političnega gibanja. Vsaka sestavina Primorja je zase živela svoje življenje, to deželno samostojnost pa je še okrepila uvedba deželne samouprave po letu 1860. S tega vidika je morda manj razumljiva trditev o središčnem položaju Trsta, ki je »že začel kazati kohezivno silo različnih usmeritev nacionalnih idej.«²⁴

²² Eva Faber, *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780*. Trondheim–Graz 1995, 1.

²³ Anton Melik, *Slovensko Primorje ...* 5.

²⁴ Darko Darovec, *Oris državnopravnih vidikov italijanskega, slovenskega in hrvaškega razmerja v Avstrijskem primorju sredi 19. stoletja*. V: *Slovinci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU* (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, 97.

Pravih političnih povezav niti med Slovenci v sestavnih delih Primorja niti med Italijani ni bilo. Bile so le nekatere občasne akcije. Pri Slovencih je bil na primer program Zedinjene Slovenije v dobi taborov, pri Italijanih zamisel, da se združijo v eno politično enoto Trst, Istra in Goriška, kot nekaka protiutež slovenskemu političnemu programu. Politična zgodovina Slovencev pa tudi Hrvatov v Avstrijskem primorju govori o mnogih poskusih sodelovanja in zbliževanja med posameznimi deželami, pa tudi o konfliktnih zlasti med predstavniki tržaške in goriške, slovenske politike. Veliko temeljnih sodelovalnih pobud pa so sprožila zlasti razmerja do italijanskega nacionalističnega političnega delovanja.

Italijani, predvsem liberalni nacionalci, so v instituciji Avstrijskega primorja v drugi polovici 19. stoletja spoznali zgolj orodje avstrijske vlade za izvajanje germanizacijskega pritiska. Kot protiutež so ji postavili geografsko in administrativno neobstoječo Venezia Giulio.²⁵ Ime je nazadnje skoval in ga leta 1863 objavil jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli zato, ker je bilo po njegovem ime Avstrijsko primorje neustrezno. Po njegovem in po mnenju predvsem nacionalno liberalnega tabora so Italijani potrebovali skupno ime za kraje, kjer žive njih rojaki v Avstriji. Ime Venezia Giulia, za razliko od oznake Venezia Propria in Venezia Tridentina, so rabili že pred prvo svetovno vojno, uveljavilo pa se je potem, ko je Italija leta 1915 prvič zasedla predele Avstrijskega primorja in je tu po rapalski pogodbi postala tudi suveren. Poimenovanje dežel ob severovzhodnih obalah Jadrana pa je sodilo tudi v sklop prizadevanj javnosti v italijanski državi, da se leta 1861 ustanovljena monarhija tudi regionalizira in da se posamezni deli tudi poimenujejo.

Do prve svetovne vojne je bila torej Venezia Giulia, do takrat še ni imela slovenske oblike in Slovenci so takemu poimenovanju nasprotovali, pravzaprav italijanski sinonim za Avstrijsko Primorje. V uradno nomenklaturu je stopila že med prvo svetovno vojno, ob okupaciji primorskih dežel, pa je izvajalec okupacijske oblasti nosil naslov guverner Venezie Giulie, podobno je imel tudi kasnejši civilni komisar. Toda Venezia Giulia so bila takrat zasedena ozemlja, ime je nosilo značaj začasnosti ter volilna zmaga Slovencev na Goriškem (1921) in prihod fašizma na oblast (1922) sta pobudila konec leta 1922 ustanovitev pokrajine Venezia Giulia.²⁶ Takrat je italijanski izvirnik že imel slovenski prevod kot Julijska Benečija; dr. Josip Vilfan ji je nato nadel novo ime Julijska krajina, strogi dr. Henrik Tuma pa je bil bolj pesniški, ko je hotel uveljaviti ime Beneška Julija.

Venezia Giulia ali Julijska krajina je obsegala kraje Avstrijskega primorja in tiste dele Kranjske, ki so prišli po rapalski pogodbi k Italiji, vendar pa nikoli ne videmske pokrajine, ker je bila ta že od leta 1866, oziroma od leta 1867 tudi formalno del Italije.²⁷ Upravna enota, pokrajina, ki pa je takrat nosila ime Venezia Giulia pa je dejansko obstojala le tri mesece, na prelomu let 1922 in 1923. Takrat je bila prvič v eni upravni enoti na pokrajinski in deželni ravni združena Vipavska dolina, idrijsko območje pa se je po skoraj dvesto letih znova povrnilo Goriški. Toda že na začetku leta 1923 je pokrajina Venezia Giulia prenehala, iz nje sta nastali puljska in tržaška provinca, Goriška (goriško, tolminsko in gradiško okrožje) pa je bila priključena »staroitalijanski« Videmski pokrajini.

²⁵ Branko Marušič, Venezia Giulia. V: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 625–634.

²⁶ Lavo Čermelj, Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadarska pokrajina. Imenoslovje in politično-upravna razdelitev. Beograd 1945, 7.

²⁷ Na podlagi izida plebiscita 21. in 22. oktobra 1866 na Beneškem (Veneto) in seveda tudi v pokrajini Videm je izšel 4. novembra 1866 kraljevi odlok, ki je odločal, da je Beneško skupaj s pokrajino Mantova postalo integralni del italijanskega kraljestva. Dekret je obliko državnega zakona dobil 18. julija 1867, ko sta ga izglasovali obe italijanski parlamentarni telesi (Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del regno d'Italia. Anno 1867, Stev. 3841). Ta formalnost seveda ni ovirala uveljavljanja italijanske suverenosti tudi v Beneški Sloveniji v času neposredno po plebiscitu.

Po rešitvi reškega vprašanja leta 1924 je nastala reška pokrajina in je njeno ozemlje postalo tudi del Venezie Giulie, ki pa je vse do uveljavitve nove italijanske ustave – začela je veljati 1. januarja 1948 – ostala le bolj geografska italijanska dežela in ne ozemlje kake upravne celote. Razmere so se nato ustalile leta 1927, ko se je Goriška ločila od Vidma, vendar se v nekdanje ozemlje grofije oziroma avstroogrške grofije niso vrnile občine iz spodnjega Posočja ter občine iz spodnjega in gornjega Krasa. Tako se je tržaška pokrajina razširila tudi na območje avstroogrškega postojnskega okraja, in dobila manjši del nekdanje Istre (Milje), katere ozemlje je sicer potlej nosilo ime Puljska pokrajin. Od leta 1927 do 1947 imamo v zahodni Sloveniji predvsem pet upravnih skupnosti, ki zajemajo slovensko etnično ozemlje. Tradicionalno ozemlje je s kranjskimi pridobitvami ohranila Goriška, vendar je izgubila veliko južnih predelov (Kras, spodnje Posočje).²⁸ Beneška Slovenija je ostajala del videmske pokrajine, po senžermenski pogodbi (1919) pa je sem prišla Kanalska dolina. Tudi Istra je ohranila velik del svojega ozemlja, zato pa se je z nekaterimi občinami bivše Kranjske in Istre razširila reška pokrajina. Znatno pa se povečala Tržaška pokrajina na račun nekdanje Goriške in s predeli bivšega postojnskega okraja. Formalnopravno se je ta ureditev – z izjemo sprememb na občinski ravni – ohranila vse do uveljavitve mirovne pogodbe z Italijo leta 1947.

Toda ta čas, zlasti pa druga svetovna vojna (1941–1945), je poznala še druge porazdelitve. Partizanska oblast je po spočetni in prostorski organizaciji sredi leta 1944 Primorsko porazdelila na pet okrožij (Severnoprimorsko, Zapadnoprimorsko, Srednjepirimorsko, Južnoprimorsko in Trst) in za vsa ta ozemlja uvedla ime Slovensko primorje, pogostokrat se je tej oznaki dodajalo še ime Trsta.²⁹ To ime se je podobno kot tudi starejše poimenovanje Primorska uveljavilo med obema vojnoma za označevanje slovenskih krajev, ki so po rapalski pogodbi pripadali Italiji. V dobi med obema vojnoma pa je Primorska ostala nekakšna moralna in simbolična skupnost, ki je niso več ločile nekdanje deželne meje, saj je dotlej razlikovanje med temi deželami (Goriško-Gradiška oziroma Goriška, Trst in Istra) prevladovalo nad skupnim imenom.

Nemška okupacijska oblast je leta 1943 uvedla Operacijsko cono Jadransko primorje, ki pa je z vključitvijo videmske in ljubljanske pokrajine, globoko preseгла obseg Avstrijskega primorja in Venezie Giulie oziroma Julijske krajine. Toda, kot že povedano, je italijanska administrativna ureditev trajala vse do uveljavitve mirovne pogodbe z Italijo in vsi poskusi, ki so sledili po končni vojni tako, kot angloameriška okupacijska oblast v Julijski krajini, razdeljeni od junija 1945 do septembra 1947 na cono A in B, kot tudi jugoslovanska vojna uprava v cono B Julijske krajine, imenovani tudi Vzhodnoprimorsko okrožje (v njem so bila pridružena tudi slovenska območja puljske in reške pokrajine), so bili začasni.³⁰ Začasnost je rešila – pravzaprav jo je podaljšala – mirovna pogodba z Italijo, ki je v sto petdeset let trajajoče državno stanje, zarezala z državno mejo in ustvarila tudi iz dveh con obstoječe Svobodno tržaško ozemlje. Vendar pa je potrebno pri tem opozoriti na, za današnjo razpravo zelo poučen odlok Pokrajinskega NOO za Slovensko Primorje z dne 12. maja 1945, ko je iz dotedanjih petih okrožij, ustanovil goriško in tržaško okrožje ter avtonomno mesto Trst. Zahodno slovensko ozemlje (Primorska, Slovensko primorje) je bila porazdeljeno tako, da so severno,

²⁸ Tullio Blessi, *La provincia di Gorizia nella prima metà del sec. XX*. V: *Studi Goriziani* 36/1964, 35–77; *La Provincia di Gorizia nelle sue vicissitudini*. Gorizia 1966.

²⁹ Cvetko Vidmar, *Od prvih zametkov ljudske oblasti do današnje komune*. V: *Goriški zbornik*. Ljubljana 1968, 20–37. Po kapitulaciji Italije ustanovljeni (11. 9. 1943) najvišji organ partizanske oblasti na Primorskem je nosil ime Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo.

³⁰ Cvetko Vidmar, *Oris Zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju*. V: *Goriški letnik* 8/1981, 173–222.

zapadno in srednjeprimorsko okrožje s korekturami meje na južnih predelih, pripadale goriškemu vse ostalo pa tržaškemu okrožju oziroma avtonomnem mestu Trst.³¹

Temeljna značilnost zahodnega slovenskega prostora po septembru 1947 je državna meja. Ta je na italijanski strani ohranila ozemlje goriške pokrajine v zelo zmanjšanem obsegu, vendar povečano za kraje v spodnjem Posočju, ki so sicer med obema svetovnima vojnama pripadal tržaški pokrajini; zato se pri Italijanih goriška pokrajina imenuje kot Isontino – Posočje. Nespremenjene so ostale tudi razmere v videmski pokrajini s štirimi naselitvenimi jedri Slovencev (dolina Nadiže in pritokov, dolina Tera, Rezija in Kanalska dolina. Tržaška pokrajina, kakršna je bila med obema vojnoma, se je znatno zmanjšala ne le zaradi nove meje z Jugoslavijo ampak tudi zato, ker je v Trstu in v njegovi neposredni okolici ter v severozahodnem delu Istre nastalo Svobodno tržaško ozemlje in tržaška pokrajina ima danes le malo večji obseg od nekdanjega avstroogrskega »samostojnega mesta Trsta z okolico«.

Nova italijanska ustava pa je uvedla dežele, med njimi je bila kot dežela s posebnim statutom tudi Furlanija - Julijska krajina, ki po se je uresničila leta 1963, celo poldrugo desetletje po uveljavitvi ustave. Na jugoslovanski strani se je ustanovilo že pred uveljavitvijo mirovne pogodbe šest okrajev. V okrajih Idrija, Gorica, Sežana in Tolmin je bil zaobsežen velik del nekdanje Goriške, okraja Postojna in Ilirska Bistrica sta imela ozemlja nekdanje Kranjske oziroma Istre. V coni B Svobodnega tržaškega ozemlja pa je delovalo Istrsko okrožje z okrajema Koper in Buje, pri upravljanju so sodelovale oblasti slovenske in hrvaške republike. Po londonskem sporazumu je slovenski del istrskega okrožja postal okraj Koper.

Na jugoslovanski oziroma slovenski strani nove državne meje se upravna ureditev ni ustalila. Sledila je vrsta sprememb, ki so na prelomu petdesetih in šestdesetih let prispevale k temu, da je zahodni slovenski prostor (Primorska) v svojem matičnem delu imel le še dve upravni enoti, okraja Koper in Gorica. Toda 1. januarja 1963 sta se združila okraja Gorica in Koper, ki pa je bil dve leti nato ukinjen. Takrat je na Primorskem delovalo 10 občin, leta 1994 je njih število v samostojni slovenski državi naraslo na 21, danes jih deluje 22.

Razdrobljenost v kateri se je znašlo zahodno slovensko ozemlje od leta 1965 dalje je pogostokrat vodila k povezavam, ki so se kazale – predvsem zaradi gospodarskega načrtovanja – v takih medobčinskih povezavah kot so bila severno primorska in kraško-notranjska »regija« ali pa obalni pas. Vse skupaj pa ni prav posebno uspevalo, vendar je ostalo nekaj povezav, kot so bile na ravni celotne Primorske časnik *Primorske novice* (uredništvi ima v Kopru in Novi Gorici), revija *Primorska srečanja*, radio in televizija Koper-Capodistria (sedež ima v Kopru, regionalni studio pa v Novi Gorici), ali pa na medobčinski ravni, na primer bolnišnična služba, kmetijsko-veterinarska služba in nekateri kulturni zavodi. Nekatere ustanove nosijo v naslovu pridevnik *primorski*, a so omejena predvsem na središča, kjer domujejo (Primorsko dramsko gledališče v Novi Gorici, Primorska univerza, Primorski poletni festival in Primorski skladi v Kopru itd.).

Že vrsto let pa se vrste razprave, pogostokrat tudi polemične, o upravni porazdelitvi Primorske, ali naj ta postane celovito upravno ozemlje ali pa naj se porazdeli na dve ali več enot. Pri dokazovanju potrebe po svoji pokrajini se izkazuje zlasti severni del slovenske Primorske.³² Zadnji čas so problemi administrativne porazdelitve Primorske na pokrajine (pokrajini) dobili močne poudarke ob primorskem univerzitetnem vprašanju. Razlogi, ki so bili na tem mestu povedani, le potrjujejo zamisli in predloge, da se slovenski del zahodne sloven-

³¹ Metka Gombač, Nova uprava Primorske 1945–1947. V: Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Koper 1998, 128.

³² Goriška pokrajina. Nova Gorica 2000.

skega ozemlja porazdeli na dva dela, severni in južni, na goriški in koprski del. K taki, sicer daleč od tega, da bi bila idealna rešitev, vodijo razlogi kot so preteklost, naravne danosti (zlasti prometne povezave) in nenazadnje tudi nekatere antropološke značilnosti. Od vseh do sedaj omenjenih upravnih porazdelitev je na tem mestu nasvetovani najbližja tista, ki jo je skušal z odlokom 12. maja 1945 uresničevati Pokrajinski NOO za Slovensko Primorje. Ali na drug način povedano, sedanja upravna regionalizacija Primorske lahko najde največ vzorov za svoje uresničevanje v ozemeljskih določilih pravkar omenjenega odloka.

* * *

Spoštovani poslušalci mi bodo morda očitali, da sem zašel s svojimi pogledi na pota dnevne politike in da sem zaradi zagovarjanja nekaterih odločitev morebiti našo vedo znova povezal v razmerje »historia ancilla politicae«.

Dnevno se srečujem z očitki, da zgodovinarji premalo store zato, da bi z argumenti razčiščevali ljubiteljski pogledi na najstarejšo zgodovino Slovencev. Poslušam tarnanja o nemoči zgodovinarjev, da bi se zoperstavljali pogledom naših sosedov o nekaterih poglavjih naše zgodovine med obema svetovnima vojnama in v drugi svetovni vojni. Premalo storite za to in za ono, pravijo kritiki, zaprti ste v vaše kroge, v ekskluzivnost vaših sestankov in publikacij. Razprava o regionalizaciji je lahko tudi eden izmed razlogov za kak koristen poseg zgodovinarja v dogajanja sedanost in za namere bodočnosti.

Summary

Western Slovene Territory, The Search for Territorial Identity through Time

Branko Marušič

1.

Comprising an area on both sides of the state border between Slovenia and Italy, the western part of Slovenia extends from the former Rapallo border (1920) to the west. Aside from urban centers such as Gorica and Trieste the area, called the Primorsko region, is populated predominantly by Slovenes. The western part of Slovenia is not an exact term since parts of Friuli-Venezia Giulia (and Resia), as well as the territory of former Carinthia, now part of the Udine territory, had not been part of the »historical« Primorsko region. Nor had the Udine territory ever belonged to the so-called Friuli region, which from the 1860's was another name for the Austrian Littoral administrative unit.

2.

Geographers understand regionalization as a division of territory on the grounds of common geographical characteristics. Historians, on the other hand, base such division on political and administrative factors – despite the fact that these only rarely correspond to geographical features of a given area. And other disciplines, such as ethnology or the history of art, have their own criteria for regionalization.

3.

The western part of Slovenia is a typical case of the latter; here, the so-called regions had not been created on the basis of geographical features, but rather according to administrative development and political interests. Regionalization of this part of Slovenia is therefore a continuing process, especially because of the border and the transience of the territory from the west (the Apennine peninsula) toward the east (the Balkans).

4.

Compared to other Slovene regions (Styria, Carniola, Carinthia), the area is a relatively recent administrative unit. It was created in the middle of the 18th century and changed according to inclinations of each administration. This ethnically and linguistically diverse territory consists of different regions with different geographical characteristics, economic needs and capabilities.

5.

Regional changes in the Primorsko region represent a constant challenge for those who plan future political development. The territory is divided between two states, Slovenia and Italy. Because of its past history the area belonging to Slovenia should really be divided into two regions: the northern region that would comprise considerable parts of areas around former Gorica and Carniola regions, and the southern region that would unite the Karst territory of Slovene Istria with the littoral. Throughout history, this part of Slovenia has had a number of unique historical characteristics (prior to 1797 some of its areas belonged to the Venetian Republic), and is therefore considerably different from the northern region.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelk za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas :
zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).